

Драченко Вікторія Василівна
*кандидат психологічних наук,
викладач кафедри психології
Вінницька академія неперервної освіти*
Драченко Виктория Васильевна
*кандидат психологических наук,
преподаватель кафедры психологии
Винницкая академия непрерывного образования*
Drachenko Viktoria
*PhD, Lecturer of the Department of Psychology
Vinnitsa Academy of Continuing Education*

Заяць Валентина Юріївна
*студентка
Вінницької академії неперервної освіти*
Заяц Валентина Юрьевна
*студентка
Винницкой академии непрерывного образования*
Zayats Valentina
*Student of the
Vinnitsa Academy of Continuing Education*

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ У ЛЮДЕЙ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗАВИСИМОСТИ У ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF DEPENDENCE IN PEOPLE WITH REDUCED OPPORTUNITIES

Анотація. У статті наведено результати емпіричного дослідження психологічних факторів формування залежностей у людей з обмеженими можливостями, що проходять реабілітацію в центрі «Гармонія» (м. Вінниця). Виявлено та проаналізовано особливості емоційно-мотиваційної сфери та особливості емоційно-вольової сфери людей з обмеженими можливостями.

Ключові слова: залежна поведінка, залежність, люди з обмеженими можливостями, особливості емоційно-вольової сфери, емоційно-мотиваційна сфера, потенційна схильність до залежності.

Аннотация. В статье приведены результаты эмпирического исследования психологических факторов формирования зависимостей у людей с ограниченными возможностями, проходящих реабилитацию в центре «Гармония» (г. Винница). Выявлены и проанализированы особенности эмоционально-мотивационной сферы и особенности эмоционально-волевой сферы людей с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: зависимое поведение, зависимость, люди с ограниченными возможностями, особенности эмоционально-волевой сферы, эмоционально-мотивационная сфера, потенциальная склонность к зависимости.

Summary. The article presents the results of an empirical study of psychological factors in the formation of addictions among people with disabilities undergoing rehabilitation at the Harmony Center (Vinnitsa). The features of the emotional-motivational sphere of the sphere and the features of the emotional-volitional sphere of people with disabilities are identified and analyzed.

Key words: dependent behavior, dependence, people with disabilities, features of the emotional-volitional sphere, emotional-motivational sphere, potential propensity for dependence.

Актуальність нашого дослідження полягає у тому, що складні соціальні умови підвищують ризик формування різноманітних залежностей у людей з обмеженими можливостями, адже вони мають такі психічні особливості психо-емоційної сфери, які можуть спричиняти виникнення залежності [7]. Це емоційна нестійкість, імпульсивність, нестійка самооцінка, негативне ставлення до себе й інших людей, переважання психічного дискомфорту, інертність, пасивність, небажання що небудь міняти в своєму житті, залежність від інших. Як спосіб відновлення психічного комфорту ці люди обирають залежність, прагнучи до штучної зміни психічного стану, отриманню суб'єктивно приємних емоцій [6]. Залежна особистість обирає односторонній спосіб виживання — відхід від проблем, в результаті чого створюється ілюзія вирішення проблеми. Подібний спосіб закріплюється в поведінці людини і стає стійкою стратегією взаємодії з дійсністю [4].

Предметом дослідження стала хімічна залежність людей з обмеженими можливостями, оскільки досліджувана нами група людей здебільшого потребує лікування за допомогою медичних препаратів. Дуже часто люди з обмеженими можливостями страждають від депресії й лікарі призначають їм антидепресанти, до яких легко звикнути. Під хімічною залежністю розуміють залежність від вживання будь-яких психоактивних речовин, які поділяються на легальні (тютюн, алкоголь, ліки) і нелегальні наркотики (кокаїн, похідні конопель, опіати) [4]. Специфічною особливістю хімічної залежності є наявність тісного зв'язку між двома її аспектами — клінічним і психосоціальним. Це означає, що поведінку, пов'язану з виникненням певної залежності, слід одночасно розглядати і як комплекс соціально-психологічних проблем, і як наслідок прогресуючих фізико-хімічних змін в організмі [4].

Огляд зарубіжних і вітчизняних досліджень, виконаних в даній сфері, дозволяє стверджувати, що вживання хімічної речовини, переслідує дві основні мети: самоактивація для подолання вихідної виснаженості, невпевненості, боязкості і саморелаксація для зниження психоемоційного напруження [7].

Тривале психоемоційне напруження в силу нездатності мобілізації особистісних ресурсів людини веде до зниження настрою і активності, підвищеної психічної виснаженості поряд з фізичними вадами. Не маючи можливості змінити свій стан таким чином, щоб адаптуватися до вимог стресової ситуації, впоратися з умовами діяльності, людина шукає спосіб штучної активації для вирішення проблем або, навпаки, відхід від проблем, відпочинок від турбот навколишньої дійсності [1]. Одним з таких доступних засобів, за незнання або невміння вдаватися до інших способів регуляції психофізичного тону, стає вживання різних психотропних речовин [1; 4]. Ставши заручником легкого задоволення, людина, а тим паче людина з обмеженими можливостями

може назавжди відмовитися від пошуку іншого способу і стає жертвою захворювання — алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, суттю якого є хімічна залежність [3; 4]. Адже в цьому випадку вживання психотропних речовин — це нездатність подбати про себе і про своє життя, нездатність отримувати задоволення від життя таким, яким воно є [2]. Дійсно, всі залежні мають особистісні проблеми, але не всі люди з психологічними проблемами стають залежними. Людина не схилитиметься до хімічної залежності», якщо здатна адекватно виражати свої почуття, в тому числі і негативні; сприймає життя таким, яким воно є; чесна перед собою; здатна підтримувати здорові відносини з іншими, вміє ставити цілі і реалізовувати їх; здатна до творчості і захоплена справою; вміє отримувати задоволення від різних речей, особливо якщо це людина з обмеженими можливостями.

Метою дослідження було вивчення психологічних чинників формування хімічної залежності у людей з обмеженими можливостями. Наше дослідження проходило на базі Міського центру соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Гармонія» (м. Вінниця). У дослідженні взяли участь молоді люди у віці 20–29 років.

Нами було виділено понад 17 ознак залежної поведінки у людей з обмеженими можливостями: самоізоляція, відхід від участі в сімейному житті; зниження настрою, негативізм, критичне ставлення до звичайних речей і подій; агресивність, запальність; наростаюча брехливість; безсоння, підвищена стомлюваність, що змінюються незрозумілою енергією; і т.п. Спочатку з метою виявлення схильності до відхилення було проведено їх психодіагностичне обстеження за допомогою методики «Определение склонности к отклоняющемуся поведению (СОП) А. Н. Орел».

За результатами психодіагностики, у людей з обмеженими можливостями виражена установка на соціально-бажані відповіді, що свідчить про високий рівень конформізму, залежності. Критичних значень досягає схильність до адиктивної поведінки, виражена тенденція до порушення норм і правил. Ці люди проявляють високу схильність до саморуйнівної поведінки. Вольовий контроль емоційних реакцій значно знижений. Схильність до насильства і агресії, делінквентної поведінки помірні. На наступному етапі дослідження були вивчені особливості мотиваційно-потребуючої сфери та особливості емоційно-вольової сфери людей з обмеженими можливостями, схильних до залежності. Для вивчення потребуюче-мотиваційної сфери використовувалися методика «Мотивація до успіху» Т. Елерса, методика «Мотивація до уникнення невдач» Т. Елерса, Тест гумористичних фраз (ТЮФ). Для вивчення емоційно-особистісних особливостей використовувалися методика Леонгарда-Шмішека, багаторфакторний особистісний опитувальник Кеттелла.

Для вивчення мотивації до потенційного вживання наркотичних речовин використовувалася методика «Мотивація вживання наркотичних речовин» С. К. Корнеєва. Результати дослідження показали, що для людей, потенційно схильних до залежності, характерна деформація мотиваційно-потребуючої сфери особистості, що виявляється в переважанні мотивації уникнення невдач. Вони тривожні, залежні, пасивні, не виявляють наполегливості в досягненні поставлених цілей. Не готові прийняти допомогу і допомагати іншим при вирішенні складних завдань. Орієнтовані на матеріальні прагматичні цінності. Домінуюча мотивація переважає в таких сферах життя як гроші, шкідливі звички. У 34% людей з обмеженими можливостями, потенційно схильних до залежності переважною мотивацією вживання наркотичних речовин є мотивація отримання задоволення. Загалом мотивування в цій групі засновані на знанні того, що наркотики викликають приємні відчуття, незвичайні переживання, покращують настрої. Можна відзначити позитивне ставлення людей цієї підгрупи до вживання наркотиків. Характерний високий рівень мотиваційного напруження. Переважна група мотивів — особистісна. Особливості емоційно-вольової сфери відрізняються товарищкістю, демонстративністю і як наслідок використанням демонстративного протесту проти думки інших (людей без обмежених можливостей), активністю, самостійністю, схильністю до ризику, цікавістю, прагненням до самоствердження. У 66% особистостей переважною мотивацією вживання наркотичних речовин є нейтралізація переживань, мотивація гіперактивації поведінки (стимулюючий ефект). З мотивувань найчастіше зустрічаються пояснення типу «забутися», «в житті треба все спробувати», «від одного разу нічого не буде», «якщо все так погано, краще спробувати». Для цієї групи характерне переважання емоційного компонента в спонуканні прийняти речовину, причому тут важливі як найближчі цілі, так і захисний позитивний прогноз або стереотип. Характерний підвищений рівень мотиваційного напруження. Переважна група мотивів — соціально-особистісна. Випробовувані з цієї групи засвоїли уявлення про те, що за допомогою психотропних речовин можна позбутися від негативних переживань, досягти успіху або самоствердитися, впоратися з важким становищем. У їхні уяві ці речовини є як «ліки» від сильних емоційних переживань: страху, ненависті, образи, досади, безсилля, безпорадності, самотності.

Більшість осіб даної групи не може самостійно приймати рішення, нести відповідальність за свою поведінку. Особливості емоційно-вольової сфери молодих людей з обмеженими можливостями характеризуються помірною товарищкістю, залежністю, несамостійністю, чутливістю, заниженою самооцінкою, недовірою іншим людям. В цілому, для всіх людей, схильних до хімічної залежності,

характерні такі особливості емоційно-вольової сфери як нестійкість емоційно-вольової сфери, низька соціальна нормативність, низька пізнавальна активність, недовірливість, орієнтованість на себе, схильність до напруженості, збудливості, дратівливості і нетерплячості. Кореляційний аналіз дозволяє стверджувати, що такі особливості особистості як прагнення до домінування, незалежності, ризику сприяють прояву мотивації гіперактивації поведінки у людей з обмеженими можливостями, схильних до залежності. А такі психічні особливості людини як залежність, несамостійність, чутливість, нестійка самооцінка сприяють прояву атарактичних і субмісивності мотивації вживання наркотичних речовин.

Для проведення і реалізації дослідження, було використано класичну методика «Определение склонности к отклоняющемуся поведению» (СОП) А. Н. Орел. Дана методика є стандартизованим опитувальником, для вимірювання схильності до реалізації окремих форм девіантної поведінки.

Ця методика дає змогу визначити:

- 1) установку на соціально бажану відповідь;
- 2) схильність до подолання норм і правил;
- 3) схильність до адиктивної поведінки;
- 4) схильність до самопошкоджуючої та саморуйнівної поведінки;
- 5) схильність до агресії і насильства;
- 6) вольовий контроль емоційних реакцій;
- 7) схильність до делінквентної поведінки;
- 8) прийняття жіночої соціальної ролі (опитувальник — жіночий варіант);

Ми здійснювали дослідження у декілька етапів: організаційний — на якому було опрацьовано теоретичний матеріал, щодо проблеми формування девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями, визначено новизну і актуальність роботи; визначення проблеми — було визначено тему, об'єкт, предмет, завдання та гіпотезу дослідження; етап впровадження дослідницької взаємодії з групою; обробка результатів; інтерпретація результатів.

Також було обрано методика, яка дозволяє визначити схильність до залежної поведінки у людей з обмеженими можливостями — методика В. Д. Менделевич.

Вона також є стандартизованою, і включає в себе визначення схильності до таких видів залежної поведінки: схильність до наркозалежності, схильність до алкоголізму, схильність до спортивного та музикального фанатизму, схильність до залежності від комп'ютерних ігор.

Дана методика містить 116 тверджень з п'ятьма варіантами відповіді на кожне.

Результати інтерпретуються порівнянням з ключем, включаючи рівні:

1. Низький рівень: дана категорія характеризується малою вірогідністю розвитку залежності.
2. Ознаки тенденції: досліджувані мають схильність до залежної поведінки в середній мірі.

3. Ознаки підвищеної схильності: спостерігається ризик, що такі особи найбільше підлягають залежній поведінці.

Отже, на основі аналізу методик А. Н. Орел, та В. Д. Менделевич» що дають змогу визначити схильність до девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями, та виявити рівні схильностей до певних видів залежностей, було встановлено, що вони підходящими для дослідження психологічних особливостей виникнення девіантної поведінки,

тобто допоможуть об'єктивно оцінювати аспекти цієї поведінки.

Результати дослідження, щодо психологічних особливостей виникнення девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями

На основі даних, отриманих нами під час роботи, маємо наступні результати:

Результати діагностики виникнення девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями за методикою А. Н. Орел наведено у діаграмах 1 і 2.

Таблиця 1

Визначення схильності до девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями (за методикою А. Н. Орел)

№ з/п	ІІІ	Шкала методики А.Н Орел (чоловічий варіант)						
		1	2	3	4	5	6	7
1	В.І.	58	50	56	48	52	53	51
2	П.В.	55	34	50	44	49	30	48
3	Д.С.	58	51	44	44	43	42	48
4	О.І.	44	53	56	58	51	46	52
5	С.А.	44	52	53	58	52	59	56
6	О.Є.	58	50	51	51	41	35	29
7	С.Л.	74	51	65	62	52	62	64
8	В.Б.	55	53	52	62	62	44	59
9	В.В	50	56	58	55	53	53	51
10	О.С.	42	54	68	65	56	68	58
11	В.А.	55	50	59	55	43	62	68
12	І.М.	65	53	58	68	65	42	61
13	С.А.	50	46	59	52	43	42	51
14	М.І.	58	53	65	62	65	62	62
Сума значень		708	762	792	786	727	647	757

Таблиця 2

Визначення схильності до девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями (за методикою А. Н. Орел)

№ з/п	ІІІ	Шкала методики А.Н Орел (жіночий варіант)							
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	А.В.	50	63	59	60	55	48	57	42
2	Г.В.	54	48	55	48	43	58	61	58
3	О.В.	55	35	44	57	43	46	45	53
4	О.М.	55	43	47	48	32	41	41	53
5	Т.В.	50	43	57	54	38	55	52	50
6	В.О.	55	35	38	54	40	37	38	56
7	О.І.	50	43	49	51	40	48	47	50
8	В.М.	50	48	55	60	45	55	45	47
9	Г.В.	55	45	57	57	45	58	57	47
10	О.П.	62	53	59	57	49	55	57	59
11	О.О.	62	60	61	51	57	48	61	39
12	Л.М.	70	37	55	45	34	46	41	53
13	В.В.	54	45	53	48	43	46	52	53
14	Г.І.	74	48	49	45	45	51	50	50
Сума значень		796	600	768	735	612	692	647	740

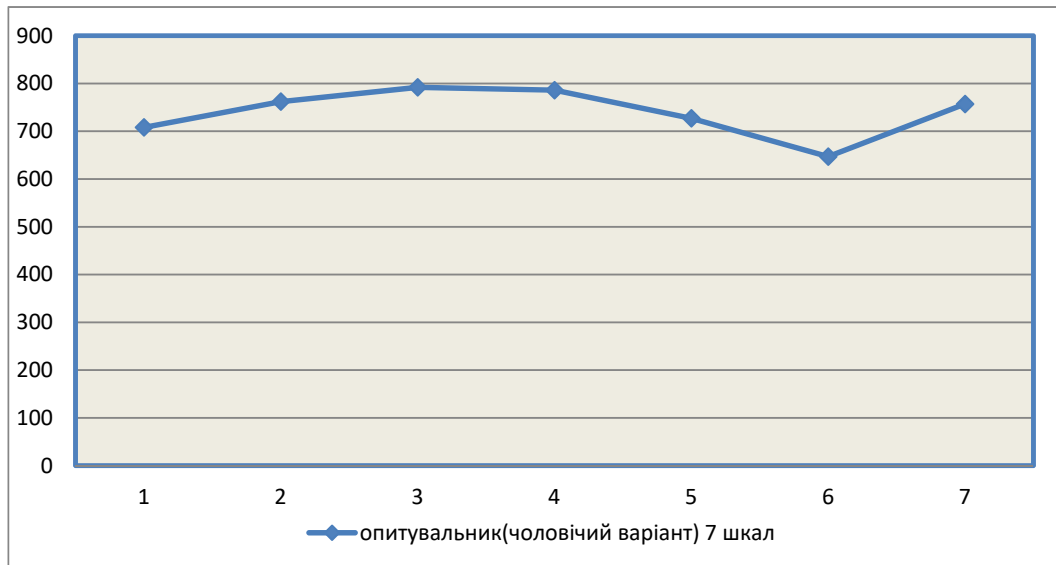

Рис. 1. Результати діагностики виникнення девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями (чоловічий варіант)

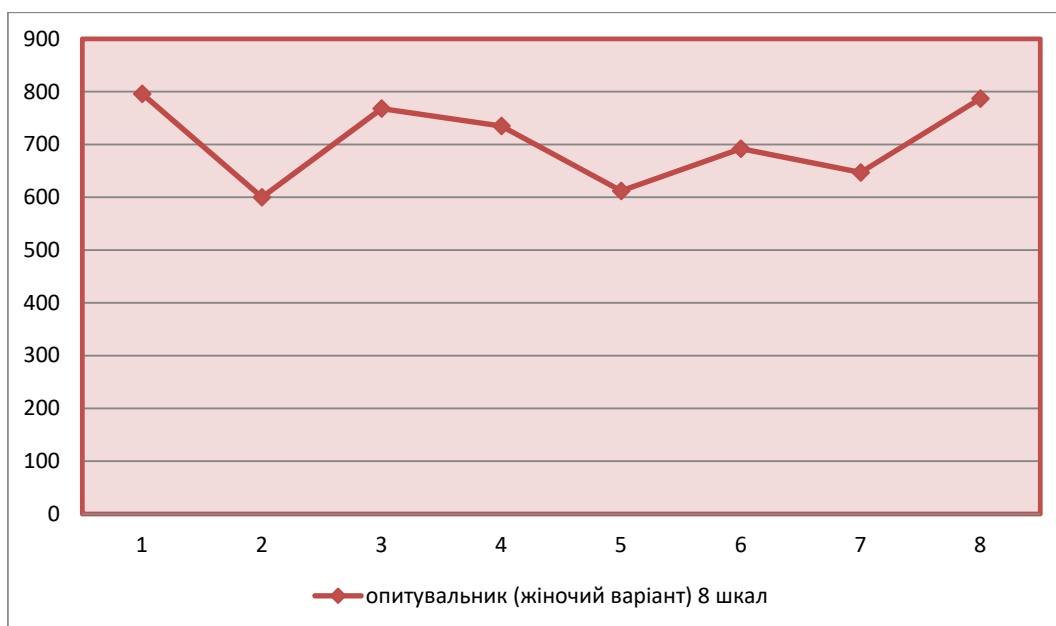

Рис. 2. Результати діагностики виникнення девіантної поведінки у людей з обмеженими можливостями (жіночий варіант)

Узагальнюючи результати, отримані при проведенні методики А. Н. Орел за всією вибіркою, на основі порівняння шкал, що свідчать про вираження певних форм девіантної поведінки, ми встановили, що у людей з обмеженими можливостями, (як у дівчат так і у хлопців), найбільше виражені схильність до адиктивної поведінки (дівчата — 792), (хлопці — 768), та схильність до самопошкоджуючої та саморуйнуючої поведінки (дівчата — 786), (хлопці — 735) (табл. 3).

А це свідчить про те, що людям з обмеженими можливостями притаманна схильність до відходу

від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, схильність до ілюзорно — компенсаторного способу вирішення особистісних проблем. Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на чуттєву сторону життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністично орієнтованих нормах і цінностях до зовнішнього вираження агресії, як вербальної так і фізичної, здебільшого саме для вирішення своїх проблем. Вони здатні принижувати інших, оскільки це є одним із засобів стабілізації їхньої самооцінки.

Показники схильності до самоушкоджуючої та саморуйнуючої поведінки свідчать про те, що люди

Таблиця 3

Гендерне порівняння виражених форм і показників девіантної поведінки

№ шкали	Показники вираження форм девіантної поведінки за методикою А. Н. Орел	Загальна сума значень (показники дівчат)	Загальна сума значень (показники хлопців)
1	Соціально-бажані відповіді	796	708
2	Схильність до подолання норм і правил	600	762
3	Схильність до адиктивної поведінки	768	792
4	Схильність до самопошкоджуючої та саморуйнуючої поведінки	735	786
5	Схильність до агресії і насильства	612	727
6	Вольовий контроль емоційних реакцій	692	645
7	Схильність до делінквентної поведінки	647	757
8	Прийняття жіночої соціальної ролі	740	-

з обмеженими можливостями не цінують власного життя, мають схильність до депресії, у них виражена потреба у відчувати увагу до себе. Тобто вони частково перетинаються з психологічними властивостями готовності реалізувати різні форми девіантної поведінки.

Також на основі отриманих результатів можна побачити те, що існують гендерні особливості у вираженні девіантних форм поведінки, оскільки результати дівчат певною мірою різняться від результатів хлопців.

Ще у своїх дослідженнях ми використали методику В. Д. Менделевич, що призначена для діагностики психологічної схильності до розвитку залежної поведінки.

Для розробки засобів діагностики психічних і поведінкових порушень, які характеризуються домінантою залежності, принциповим є визначення клініко-психопатологічних і патопсихологічних критеріїв розладів залежної поведінки.

Нині це питання залишається не до кінця вивченим, не існує переконливих диференційно діагностичних критеріїв патологічного або фізіологічного потягу, нез'ясованим залишається питання про психопатологічну кваліфікації так званого адиктивної потягу.

Одним з інформативних в плані діагностики схильності до різних видів залежної поведінки є базовий варіант тесту «Схильність до залежного поведінки» (СЗП), який був створений як валідність і надійність засіб багатоосевої діагностики схильності до різних видів хімічної залежності. При цьому теоретичну основу тесту склали положення концепції залежної особистості, які вказують на те, що будь-яка поведінка, що характеризується ознаками залежності, має не зовнішнє, а внутрішнє походження. В цьому відношенні і хімічні залежності (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія), і ігрові залежності (гемблінг, інтернет залежність), і сексуальні девіації, і залежність від їжі, і фанатизм мають подібні коріння. Всі вони базуються

на індивідуально-особистісних якостях людини. Переважна більшість фахівців, що вивчають різні форми залежної поведінки, сходяться на думці, що існують передпатологічні особистісні особливості, в силу чого у індивіда і формується залежність.

Отже, існування єдиних етіопатогенетичних механізмів розладів адиктивної поведінки дало змогу застосувати цей психодіагностичний інструментарій для діагностики схильності до різних (не лише хімічних) видам залежностей.

У класичному вигляді тест СЗП містить дві шкали для оцінки наркозалежності та алкогольної залежності. Надалі були розроблені нові шкали — залежність від комп'ютерних ігор, музичний і спортивний фанатизм. На основі оброблення даних методики В. Д. Менделевич були встановлені наступні результати:

Схематично результати діагностики для визначення схильностей до залежної поведінки у людей з обмеженими можливостями за методикою В. Д. Менделевич на діаграмах 3 і 4.

Узагальнюючи результати за допомогою проведеної методики для визначення схильностей до залежної поведінки у людей з обмеженими можливостями було встановлено, що як у дівчат так і у хлопців найвираженіша схильність до наркозалежності та до алкогольної залежності (таблиця 6) особливо спостерігається тенденція до середньої та підвищеної схильності, як вживання наркотиків так і до вживання алкогольних напоїв.

Проте, якщо звертати увагу на гендерні відмінності, то можна побачити, що у дівчат така схильність знаходиться на дещо нижчій рівні порівняно з хлопцями. Схильність до музикального та спортивного фанатизму здебільшого притаманна хлопцям, оскільки за результатами дослідження вони отримали більший показник, це можна помітити також і у повсякденному житті.

Показник щодо схильностей до залежної поведінки від комп'ютерних ігор, дівчата отримали вищий ніж хлопці. Він теж має середній рівень вираження,

Таблиця 4

Визначення схильності до залежної поведінки у людей з обмеженими можливостями (жіночий варіант)

№ з/п	П.І.	Шкали за методикою В. Д. Менделевич			
		1	2	3	4
1	В.О.	109	90	68	65
2	О.І.	111	105	62	74
3	В.М.	101	118	55	61
4	Г.В.	108	99	57	71
5	О.П.	111	90	63	64
Загалом		540	502	305	335

Таблиця 5

Визначення схильності до залежної поведінки у людей з обмеженими можливостями (чоловічий варіант)

№ з/п	П.І.	Шкали за методикою В. Д. Менделевич			
		1	2	3	4
1	С.А.	101	98	60	56
2	О.Є.	110	102	60	66
3	С.Л.	109	104	67	59
4	В.Б.	112	107	68	60
5	В.В.	114	110	71	67
Загальний показник		549	521	326	308

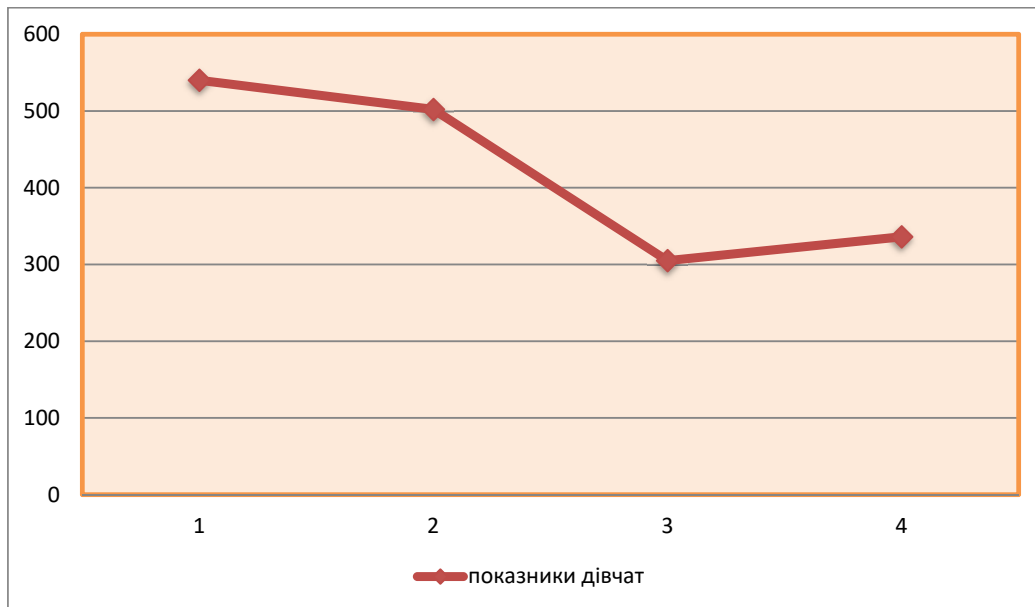

Рис. 3. Результати діагностики для визначення схильностей до залежної поведінки (показники дівчат)

проте можна припустити, що показники хлопців менші порівняно з показниками дівчат, лише внаслідок того, що їх може більше цікавити спорт, чи інші якісь угруповання, ніж соціальні мережі.

Отже, можна сміливо стверджувати, що люди з обмеженими можливостями схильні до виник-

нення у них залежної поведінки. Також наше дослідження показало, що існує певна гендерна відмінність у формах вираження схильностей до залежної поведінки, і це чітко показано саме в результатах, які були отримані під час дослідження молодих людей з обмеженими можливостями.

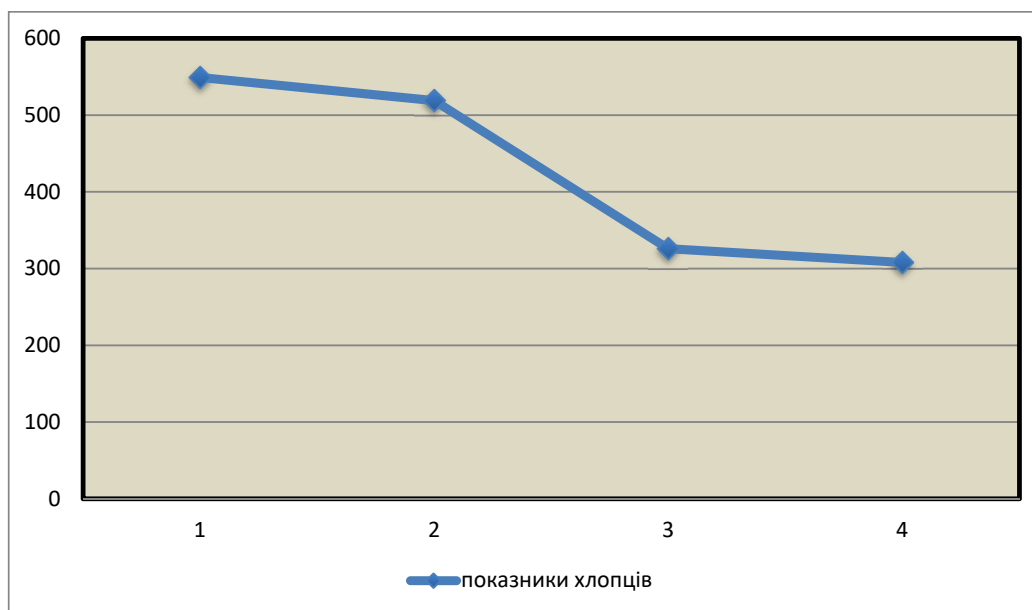

Рис. 4. Результати діагностики для визначення схильностей до залежної поведінки (показники хлопців)

Таблиця 6

Гендерне порівняння виражених схильностей до залежної поведінки

№ з/п	Шкали схильностей до залежної поведінки за методикою В. Д. Менделевич	Загальний показник жіночий	Загальний показник чоловічий
1	Наркозалежність	540	549
2	Алкогольна залежність	502	521
3	Схильність до музикального і спортивного фанатизму	305	326
4	Схильність до залежності від комп'ютерних ігор	335	308

Залежність у людей з обмеженими можливостями спричиняє спрощення структури особистості, тобто справляє деструктивний вплив, що нівелює індивідуальність, ускладнюючи і так непросту ситуацію.

На другому етапі емпіричного дослідження, за допомогою методики А. Н. Орел, та методики В. Д. Менделевич, було встановлено високий показник прояву алкогольної та наркозалежної поведінки, які досить негативно здатні впливати як на здоров'я, так і на поведінку в соціальному оточенні, що несе за собою негативні наслідки.

Виявленні схильності до залежної поведінки також включають в себе гендерні відмінності, оскільки під час обробки методик та при встановленні загальних результатів хлопці отримали вищий показник схильності до девіантної поведінки ніж дівчата.

Отже, можна стверджувати, що мотивація виникнення залежностей опосередкована емоційно-особистісними особливостями людей. Отримані результати дослідження можуть бути рекомендовані для використання в розробці психореабілітаційних програм для роботи з людьми з обмеженими можливостями, схильними до залежностей.

Література

1. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки / О. І. Бондарчук. К.: Курс лекцій, 2006. 88 с.
2. Власова О. І. Педагогічна психологія. Методи психокорекції осіб з девіантними ознаками / О. І. Власова. Київ, «Либідь», 2005. 304 с.
3. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки / Н. Ю. Максимова. К.: ВПУ «Київський університет», 2002. 308 с.
4. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология / В. Д. Менделевич. М., 1998. 444 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія / Л. Орбан-Лембрик. К.: 2005. 124–130 с.
6. Скворцова Е. С. О распространённости алкоголизма, курения и наркотизации среди старшеклассников / Е. С. Скворцова, Е. В. Сулаберидзе. Социологические исследования. 1997. № 4. 161 с.